

Г.И. Кушенова¹ *, Мартин Уорд² 

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Лидс университеті, Лидс, Ұлыбритания

(E-mail: jamal-i@mail.ru; m.s.ward@leeds.ac.uk)

Қазақ жүздерінің шығуы: шетелдік тарихнама

Қазақ қоғамында үш жүздің пайда болуы ғылымиаралық күрделі зерттеу мәселелерінің бірі. Зерттеу тақырыбына қатысты тарихи дереккөздердің тапшылығы ғылыми тұрғыда дәлелденген нақты тұжырым жасауға қиындық туғызады. Дегенмен, бірқатар отандық және шетелдік зерттеулер бар. Шетелдік, әсіресе, батыстық, американдық зерттеушілер үш «жүздің» пайда болуын көбіне саяси, әскери факторларға байланыстырады. Олар XVI ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ ханы Қасым қайтыс болғаннан соң саяси дағдарыс басталып, орталықтанған мемлекеттің билеуші әулет өкілдері арасында территориялық үш иелікке бөлінгенін қолдайды. Уақыт өте әрбір иеліктегі жүздің географиялық орналасуына байланысты күнделікті өмірлерінде көрші елдердің мәдени, саяси әсерлері байқалады. Ұлы, Орта, Кіші жүздердегі хандық биліктің ру-тайпалардан көрі территориялар бойынша тұрақтылығын сақтағаны болжамданады. Жүздердің құрылымдық жүйесі, дамуы барысында күрделеніп, қазақ қоғамын ұйымдастыру мен басқаруда маңызды рөл атқарады. Қазақстан тарихында Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүздің қалыптасып даму процесін хронологиялық төрт дәуірге бөліп қарастыруға болады: генетикалық тұрғыда туыс ру-тайпалардың бір билікке топтасуының аяқталуы; жүздердің қалыптасуы мен өркендеуі және жүздердің саяси алаңдағы рөлінің әлсіреуі. Зерттеу тақырыбы бойынша жасалған тұжырымдар тарихи дереккөздер мен отандық және алыс-жақын шетелдік ғалымдардың іргелі ғылыми жұмыстарына негізделді. Қазақ қоғамындағы жүздердің шығу себептері мен оның кезеңдері шетелдік зерттеушілердің көзқарастары мен пайымдаулары негізінде жанаша зерделенді.

Кілт сөздер: Қазақ хандығы, қазақтар, қазақ қоғамы, Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз.

Kipicne

Қазақ хандығының туы астында біріккен көшпелілер, жартылай отырықшы және отырықшы ру-тайпалардың арасында өзара түрлі деңгейдегі тұрақты қатынастарының сақталғаны тарихтан мәлім. Ал ел басына күн туған жағдайда олардың бір жұдырықтай жұмыла білгені де айқын. Ішкі шекаралық аудандарының көшіп-қону жолдарымен де нақтыланып отырғанына және ру-тайпалардың генетикалық, өзара мәдени, тілдік, тұрмыстық, шаруашылық т.б. бірлігіне қатысты да ешбір даулы мәселе жоқ.

Дегенмен, Қазақ хандығы құрылғаннан кейін оның халқы үш жүзге бөлінді: Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз. Тарихи деректерге қарағанда, аталған қазақ жүздерінің орналасу аймағы олардың пайда болғанынан бастап қазірге дейінгі аралықта аса көп өзгеріске ұшырай қоймағаны аңғарылады.

Соңғы жылдары қазақстандық тарихшылар Қазақ хандығының тарихына қатысты қазақ, орыс, ағылшын тағы өзге тілдерде көптеген жұмыстарын жариялады, әлі де жаңаша зерттеулермен, көзқарастармен толықтырылып келеді. Осы орайда, аталмыш зерттеу мәселелерінің алыс шетелдік ғалымдардың да назарынан тыс қалмағынан айтуға болады.

Зерттеудің өзектілігі. Қазақстан тарихының шетелдік тарихнамасы алуан түрлі. «Ұлыбританияда — В. Конолли, Х. Сетон-Уотсон, А. Шихи, Дж. Уиллер, Францияда — А. Беннигсен, Каррер Д. Анкос, З. Лемарсье-Кельеже, Америка Құрама Штаттарында — Е. Бекон, Л. Крадер, М. Рывкин, Р. Олуорт, Германияда — Е. Саркисянс, Б. Шпуллер т.б. бастаған профессорлардың Қазақстан туралы еңбектерінсіз біздің тарихи танымымыздың толық болуы мүмкін емес» [1], – деп, Қазақстан тарихының шетелдік тарихнамасын зерттеуші К.Л. Есмағанбетов айтқанындай, батыстық, американдық тарихшылар мен зерттеушілерінің тың тұжырымдары мен жаңаша пайымдаулары Қазақстан тарихының ғылыми күрделі мәселелерін жаңаша көзқараста қайта зерделеуге өзіндік үлес қосады. Сонымен қатар Қазақстан тарихының деректік, әрі тарихнамалық қорын толықтыра түседі. Осыдан келіп ғылыми жұмыстың мақсаты айқындалып отыр.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: jamal-i@mail.ru

Тақырып ауқымды, әрі күрделі сондықтан оны мақалада толық зерттеу көзделмейді. Зерттеудің мақсаты қазақ жүздерінің пайда болу себептері мен оның хронологиялық даму кезеңдерін айқындау. Алға қойылған мақсатқа жету үшін отандық, шетелдік ғалымдардың еңбектерін зерделеп, соның ішінде шетел зерттеулеріндегі қазақ жүздерінің шығуына қатысты материалдарға талдау жүргізу және олардағы сипатын айқындау міндеттері қойылады.

Сонымен, XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың басынан қазақ жері, оның халқы, мәдениеті, тұрмысы мен әдет-ғұрпы жан-жақты зерттеле бастады. Дегенмен, қазірге дейін қазақ тарихындағы үш жүздің пайда болуы, себептері, қалыптасуы, «жүз» ұғымының мәні мен мазмұны туралы ғалымдардың арасында бірыңғай пікір жоқ. Бұл мәселені зерттеуде Джу Юп Ли сынды кейбір ғалымдар жазба мұралардың қатарында ел аузында сақталған ауызша тарихқа да назар аударудың маңыздылығына тоқталатын болса, біразы қазақ жүздерінің пайда болуын нақты жазбалар арқылы зерттеуді ұсынады.

Зерттеушілердің арасында жүздерге бөліну себепін айқындауда ғана емес, оның хронологиялық кезеңін нақтылауда да көзқарас айырмашылықтары көптеп кездеседі. Бірқатар зерттеушілер қазақ жүздерінің тарихын ежелгі дәуірден немесе ерте ортағасырлардан бастауға тырысатын болса, өзгелері Алтын Орда дәуірінен немесе Қазақ хандығы кезеңінен бастайды. Мәселен, Х.М. Әділгереев «ең алғаш үйсін одағының негізінде б.з.б. II ғасырда Ұлы жүз қалыптасты. Сонымен бірге Масудидің оғыздар X ғасырда үшке, яғни үлкен, Орта және Кіші ордаларға бөлінді деген мәліметін алға тартып, оны В. Радловтың «гуз» сөзі «юз», «жюз» деген мағына білдіреді деген пікірімен дәлелдеуге тырысады» [2].

Осылайша, қазақ халқының рулық-тайпалық жүйесі, оның пайда болуы, орналасуы, этникалық құрамы т.б. жалпы алғанда гуманитарлық, әлеуметтану ғылымдарының мәселелі тақырыптарының бірі.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысында XX ғасырға дейінгі бірқатар дереккөздерге және ағылшын, орыс, қазақ тіліндегі зерттеулерге сілтеме жасалды. Соның ішінде XX-XXI ғасырдағы ағылшын тілді зерттеушілердің көзқарастары, тың тұжырымдары мен пайымдарына баса назар аударылды.

Ортағасырлық парсы тарихшысы Рашид ад-дин Фазлуллах Хамаданидің 1298-1307 жылдары жазып қалдырған «Жамиғ ат-тауарих» [3] атты еңбегінің 2023 жылы Д.Қ. Қыдырәлінің жалпы редакторлығында З.Ж. Оразбай, М.З. Оразбаев тарапынан аударма жасалып, түсініктемесі берілген қазақ тіліндегі нұсқасы пайдаланылды.

Аталмыш автордың «Жамиғ ат-тауарих» жазбасы Қазақ хандығының құрамындағы тайпалардың хандыққа дейінгі дәуірде сүрген өмірін зерделеу үшін қолданылды. Еңбек қазақ жүздерінің құрамындағы бірқатар рулардың шығу тегіне, тарихына, сипатына тоқталуымен құндылық танытады. Келесі бір маңызды еңбек Мырза Хайдар Дулатидің 1542-1546 жылдары жазып қалдырған «Тарих-и Рашиди» [4] кітабы болып табылады. Зерттеу жұмысымызда еңбектің 1898 жылы Н. Элиастың редакторлығында және Э. Денисон Росс тарапынан ағылшын тіліне аударылып жарық көрген нұсқасы пайдаланылды. Шығарма Қазақ хандығының құрылуы кезеңіндегі оқиғалар туралы ақпарат беруімен аса құндылық танытады.

Жаңа заманға жататын құнды дереккөздердің қатарында «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жарық көрген «История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков» атты тоғыз томдық еңбектің I томындағы 173-нөмірмен белгіленген орыс елшілік құжаты [5] мен IV томындағы 1771 жылы қазақ даласына екі рет келген саяхатшы Христофор Барданестің «Киргизская, или казацкая, хорография» [6] атты жазбасы пайдаланылды.

Х. Барданестің аталмыш еңбегі ғалымдардың арасында жоғары бағаланады. Автордың осы шығармасы арқылы қалада тұратын кейбір Ұлы жүз адамдарының жаз айларында өз қалаулары бойынша жайлауға шығып кететіні туралы ақпарат аламыз. Бұндай тың ақпараттар өз кезегінде «жүздер» халқының күнделікті өмір тарихы немесе қала тұрғындарының өмірін зерттеуде қызықты тақырып болары анық деп ойлаймыз.

Сонымен қатар 1832 жылы Санкт-Петербургте жарық көрген А. Левшиннің «Описание Киргизь-казачьихъ ордъ и степей» [7] және П.И. Рычковтың 1896 жылы жарық көрген «История Оренбургская (1730-1750)» [8] атты еңбектерін, 1896 жылы Императорлық орыс географиялық қоғамының «Живая старина» атты мерзімді басылымында жарық көрген Н.А. Аристовтың «Заметки об этническом

составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности» [9] атты мақаласын атап өтуге болады.

Жоғарыда аталған Н.А. Аристовтың мақаласында үш жүзді құраған қазақтың руларына және хандықтың құрамындағы «құрамаларға» арнайы тоқталады. Автор қазақтардың саны жағынан осман түріктерінен кейінгі екінші, жер көлемі жағынан бірінші орында екенін айта келіп, олардың Монғол Алтайынан Амударияның төменгі ағысы мен Каспий теңізіне дейін, батыс Тянь-Шань жерінен Орал тауларына дейін таралғанын баяндайды.

Зерттеу тақырыбы шеңберінде пайдаланылған кеңестік ғылыми іргелі жұмыстардың қатарында М. Тынышпаевтың «История казахского народа» [10], А.П. Чулошниковтың «Очерки по истории казак-киргизского народа» [11], В.В. Востров, М.С. Мукановтың «Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX — XX в.)» [12] атты еңбектерін және тағы өзге әдебиеттерді атап өтуге болады.

Зерттеу жұмысында негізгі басымдық беріліп, мазмұны талданып, әрі танытылып отырған алыс шетелдік авторлардың қатарында Қазақстан тарихы, Орталық Азия елдерінің тарихы бойынша мамандардың еңбектерін іріктеуге тырыстық. Атап айтқанда, А.Е. Hudson «Kazakh Social Structure» [13], М.В. Olcott «The Kazakhs» [14], L. Krader «Peoples of Central Asia» [15], V.N. Kelly-Clark «Clans and Stability: Informal Networks in Kazakhstan and Kyrgyzstan» [16], D. Jayarai «Kazakh Nomadism and the rise of Kazakh Khanate in the 16th century» [17], Lee Joo-Yup «The Kazakh Khanate» [18], E. Schatz «Modern Clan Politics: The Power of «Blood» in Kazakhstan and Beyond» [19] сынды белді зерттеушілер мен олардың іргелі еңбектерін атап өтуге болады.

А. Хадсон өзінің монографиясында қазақтардың әлеуметтік топтарын, олардың шығу процесін, қазақтардың экономикалық өмірге, неке және отбасы мәселелеріне қатынастарын, сыныптық таралуы мен саяси басқару табиғатын айқындауға тырысады. Зерттеу еңбегі XX ғасырдың ортасында жазылғанымен, 1465 жылды Қазақ хандығының құрылуы деп нақты көрсетеді.

Сонымен, тақырыпты зерттеу барысында негізінен тарихи әдістер кешені қолданылды. Атап айтқанда, тарихи-сыни, салыстырмалы, жалпылау, тарихи-генетикалық, ретроспективті және тағы басқа әдістер пайдаланылды.

Атап өткеніміздей, тақырыптың көлемді екені соншалықты, ғылыми мақала шеңберіне оны жан-жақты талқылау мүмкін емес, сондай-ақ зерттеу мәселесінің күрделілігінен де пікірталасты мезеттер көп кездеседі. Сондықтан болар қазірге дейін ғылыми ортада қазақтардың рулық-тайпалық бірлестіктерінің шығу мәселесі туралы бірқатар зерттеулер жүзеге асырылғанымен, ғалымдар арасында әлі де бірыңғай пікір қабылданбай келеді. Екінші жағынан нақты дереккөздердің тапшылығы да жағдайды қиындата түседі. Бұл өз кезегінде бұл ғылыми салыстырмалы зерттеулерге итермелейді. Шетелдік ғалымдардың еңбектері тың пайымдауларымен тарихнамалық қорды толықтыра түседі.

Талқылау және нәтижелер

XV ғасырдың екінші жартысында құрылған Қазақ хандығының тарихы, соның ішінде дәстүрлі қазақ қоғамындағы рулық-тайпалық бірлестіктер тақырыбы аз зерттелген жоқ. Бұл жөнінде құнды мағлұматтар беретін бірқатар жазба дереккөздерді, этнографиялық, статистикалық деректерді атап өтуге болады. Тіпті қазіргі таңда әрбір рудың өзіндік шежіре кітаптары бар десек жаңылыс айтқан болмаймыз.

Қазақ қоғамындағы рулық бірлестіктер туралы алғашқылардың бірі болып еңбек жазған қазақ зиялысы М. Тынышпаев «қырғыз-қазақ тарихы бойынша тек қана В.В. Вельяминов-Зернов пен Левшиннің еңбектерін жан-жақты зерттеулер ретінде» қабылдаған болатын [10; 84]. Осы жерде М.Б. Ахинжановтың да пікірін ескеруге болады. Ол өзінің докторлық диссертациясында көшпелі және жартылай көшпелі халықтың күрделі тарихының империялық кезеңін зерттеуде авторлардың Қазақстандағы өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастардың дамуына, сондай-ақ Оңтүстік Сібір, Орта және Орталық Азияның басқа халықтарының этногенезіне, тіпті автохтонды халықтың бұл үдерістегі рөліне назар аудармағанын айтып, кеңестік кезеңдегі А. Чулошников, М. Вяткин, Н. Мыңжанов, Х. Әділгереев, В. Шахматов, С. Аманжолов сынды зерттеушілердің бұл мәселенің тек жекелеген тақырыптарына көңіл бөлгенін айтқан болатын [20; 198-199]. Осындай мәселелерді назарға алсақ, қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымындағы жүздердің зерттелуінде әлі де өзіндік мәселелер бар екенін, тақырыптың қазір де өзекті екенін атап өтуге болады.

Жалпы қазақ жүздерінің шығу тарихын, тайпалардың Қазақ хандығының туы астында біріккенге дейінгі ахуалын қарастырғанда бірқатар ортағасырлық шығыс авторларының, саяхатшылардың, елшілердің, сондай-ақ империялық шенеуніктердің және тағы басқа да зерттеушілердің шығармаларынан әртүрлі мәліметтер кездестіруге болады. Мәселен, парсы тарихшысы Рашид-ад-диннің туындысында қазіргі қазақ жүздерінің құрамындағы қоңырат, қаңлы, қыпшақ, жалайыр, найман сынды тайпалардың шығу тегі, осы тайпаларға жататын кейбір тұлғалардың империядағы қызметтері баяндалады [3; 80-125]. Автор Шыңғыс ханның Тұран және Иран жеріндегі көптеген түмен басы, әмірлері жалайыр тайпасынан шыққанын жазады, тіпті Шыңғыс ханның сол қанат әскерлері жалайыр Мұқали гойонды түгел мойындағанына назар аударады [3; 55-56]. Сондай-ақ күрлеуіт, елжігін, барқұт тайпалары сияқты қоңырат тайпасы туралы Шыңғыс ханмен ешқашан соғыспағаны және оған ешқашан дұшпандық жасамағаны үшін сол әулетпен үнемі туыстық, құда-жекжаттық қатынастағы ерекше құқыққа ие болғанын [3; 76] білеміз. Рашид-ад-дин жоғарыда аталған қазақ жүздеріне жататын әрбір тайпаның Шыңғыс ханның тұсындағы ахуалы, мәртебесі, қызметтеріне т.б. қатысты жеке тоқталып өтеді. Алайда, олардың өзара бірлесіп «жүздерге» ұйымдасқаны туралы сөз қозғалмайды.

Жалпы XIII-XIV ғасырларда Шыңғыс және оның ұрпақтары құрған мемлекеттердің құрылымында «жүз» немесе «жүздік» деген ұғым әскери мақсатта ғана қолданылғанын аңғарамыз. Қазақ хандығына дейінгі дәуірлерде «жүздерге» бөліну туралы кеңестік ғалымдардың сөзімен айтқанда «егер сол кездегі тайпалардың арасында әскери мақсатты емес «жүзге бөліну бар болса ол ақпаратты ортағасырлық тарихшылар мен саяхатшылар назардан тыс қалдырмайтын еді» [12; 9].

В.В. Востров пен М.С. Муканов осындай тұжырымға келуде Н.Я. Бичуриннің «Қазақстан тарихына қатысты IX-XVIII ғасырларға жататын қолжетімді дереккөздерде «жүз» ұғымы кездеспейді» дегенін алға тартып, Ибн Фадланның, Рубруктың саяхатнамаларын, Ипатьев, Лаврентьев тізімдері бойынша жылнамаларды, Рашид-ад-дин, Рузбиханның еңбектерін дәлел ретінде ұсынады. Сөйтіп, В.В. Востров пен М.С. Муканов қазақ халқының үш жүзге нақты бөлінгенін көрсететін алғашқы сенімді деректі 1731 жылға жатқызады. Олардың пікіріне қарағанда, бұл дереккөз Кіші жүз қазақтарына келген аудармашы М. Тевкелевтің императорға жазған мәлімдемесі болып табылады. В.В. Востров пен М.С. Муканов бұдан кейінгі дереккөздердің тізімінде 1734 жылғы Орынбор экспедициясының бастығы И.К. Кириловтың, әрі қарай П.И. Рычков, В.Н. Татищевтің [12; 10] еңбектерін көрсетеді.

Дегенмен, бұл жерде авторлардың ортағасырлық орыс елшілік құжаттарын назардан тыс қалдырғанын айтуымызға болады. Өйткені орыс елшілік құжаттарында В.В. Востров пен М.С. Муканов ұсынған хронологиялық уақыттан бұрынғы кезеңдерге жататын қазақ жүздері туралы ақпараттар кездесетінін көреміз. Нақтырақ айтқанда, соңғы кезеңдегі зерттеулер бойынша қазақ жүздері туралы қолжетімді деректердің ішінде ең көнесі 1616 жылға жататыны айқындалды. Ол Ресей елшілігіне қатысты құжат болып табылады. Томил Петров, Иван Куницын қалмақтарға барған елшілік сапары туралы мәлімдемесінде нақ сол уақытта Ұлы жүз қазақтарының Далай Батыр тайшыға бағынышты екені баяндалады [5; 267]. Елшілердің мәлімдемесіндегі Ұлы жүз қазақтарын атап көрсетуінің өзі XVII ғасырдың басында қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымында өзге жүздердің де болғанын аңғартып қана қоймайды, әрі үш «жүздің» бар болғанын дәлелдейді.

Осы жерде ескере кететін жайт, қазақ жүздерінің қалыптасып дамуы, яғни оның Тәуке ханның тұсына дейінгі даму үдерісі беймәлім екендігі. Бұл мәселе де дереккөздердің тапшылығына байланысты үстіртін қалып отыр, әлі де терең зерттеулерді қажет етеді. Десек те, қазірге мұнда Ж.М. Сабитовтың «қазақ халқында Тәуке хан заманындағы классикалық «жүз» жүйесі қалай пайда болғанын түсіне отырып, оның Алтын Орданың классикалық рулық құрылымынан қалай өзгергенін түсінеміз» [21; 1165], – деген пікіріне қосылуға тура келеді.

Жоғарыда аталған Ресей империясының тарихшысы П.И. Рычковтың Орынбор тарихында да қазақтардың үш жүзге бөлінетіні, жоңғарлар Ұлы Орданы жаулап алып, аманат ретінде олардың ұлдарын алып кеткені, соған орай өзге ордаларға қарағанда Ұлы Орданың ахуалы мүшкіл екені баяндалады. Бұған қоса ол Ұлы Орданың ханы — Ауыбасар және оның ұлы Әбілғазы сұлтан деп береді. Ал Орта Орда халқының көптігі мен байлығы, олардың Түркістаннан Арал теңізіне, Тобылдың жоғары ағысы мен Есілге, Сібір жақтағы территорияларға дейін алып жатқан көші-қон жерлері туралы хабарлайды. Бұл кездегі Орта Орданың билеушісі — Әбілмәмбет хан, Барақ және Абылай сұлтан болатын. Автор Каспий теңізі, Ор, Елек өзені, Торғай, сондай-ақ далалық өзендердің бойларымен және Жайыққа дейінгі жерлерде көшіп-қонып жүретін Кіші Орда халқының билеушісі

— Әбілхайыр хан мен ұлдары [8; 71], – деп көрсетеді. Негізінде П.И. Рычковтың «жүздерге» қоса олардың билеушілері туралы да нақты ақпарат беруі еңбектің маңыздылығын арттырады. Алайда, ақпараттың зерттеу кезеңінен өте алшақтығын, яғни XVIII ғасырға қатысты екенін ескерген жөн.

Осы орайда орыс деректерінде сақталған келесі автор, грек саяхатшысы Х. Барданестің жазбалары тарих ғылымында өзіндік құндылыққа ие. Аталмыш жазбаға Қазақстанның жаңа заман саяси және әлеуметтік тарихы бойынша маман И.В. Ерофеева «Қазақстанның тарихи этнографиясы мен географиясы бойынша бірінші жалпылама еңбек» деп баға берген болатын [6; 13]. Зерттеуші Х. Барданес былай жазады: «барлық қырғыздар немесе қазақ (олар өзін осылай атайды) халқы үш басты иелікке немесе князьдікке бөлінеді. Әдетте ресейліктер оларды «орда» деп атайды. Өздері оны «джюс» деп атайды, мағынасы «жүздікті» білдіреді, бірақ олар үлкен көлемді немесе полк секілді. Мұнымен олар түрлі мал табындарын да атайды. Бірқатар қырғыздардан естігенімдей, бірінші бөлік «Улу джюс», яғни Үлкен Орда, ол «Алтын джюс», яғни Алтын Орда. Үлкен Орданың барлығы көшпелілерімен бірге Ташкент, Түркістан қалаларының маңында орналасқан. Ол жерлердің халқын өздерінің тәуелділері санайды және ол Орданың басшысы Ташкентте өмір сүреді. Олар өздерінің басшыларын хан дейді, оны атымен — Төле би хан деп атайды» [6; 167-168].

Саяхатшы Х. Барданестің жазбасында баяндалатын Төле биге қатысты мәліметті былайша түсіндіруге болады. Біріншіден, постмонғолдық дәуірде құрылған мемлекеттерде де «хан» титулын тек Шыңғыс ханның ұрпақтарына берілетінін ескеретін болсақ, Төле бидің ресми «хан» мәртебесін алуы мүмкін емес көрінеді. Дегенмен, биді үш жүздің қазағы толық мойындағаны тарихи шындық. Бұны бұқара халық Төле бидің ел арасындағы сый-құрмет дәрежесінің жоғары болғанын білдіру мақсатында ауыз екі айтуы мүмкін. Екіншіден, бұл жерде Жолбарыс хан қайтыс болғаннан кейінгі уақыттағы Төле бидің билігі кезеңін айтуы ықтималдығын да қарастыруға болады. Мәселен, М.Х. Дулатидің «Бұрындық хан болғанына қарамастан, мемлекеттік істердің барлығын Қасым хан жүргізетін еді» [4; 206] дегенінде, Қасымның хан тағына ресми отырмаған кезі екені анық, соған қарамастан оның есіміне «хан» атағын (лауазым) қосып айтады. Сондықтан мұны Қасым сұлтанның сол кездегі ел арасындағы беделін, салмағын білдіру үшін жазды деп түсінеміз. Бірақ ол екеуінің Төле биден айырмашылығы төрелер болатын. Ал үшіншіден, саяхатшының XVIII ғасырдың екінші жартысында саяхаттағанын назарға алатын болсақ, онда Төле биге қатысты ақпаратта қателік жасауын назардан тыс қалдыруға болмайды.

XIX ғасырдың тарихшы этнографы А.И. Левшин де өз кезеңінің іргелі зерттеу жұмысын қалдырған болатын. Автордың шығармасында ауызша дәстүрлердің қазақ «жүздерін» зерттеуде алатын маңызына назар аударылады. Ол халық арасында сақталған: «Алаша үш жүз әскерімен Бұхарияға жорыққа аттанып, сол жерде жеңіліп, Түркістанға қоныстандырылады. Бірнеше жылдан соң ол қайтыс болса да, оның артында қалғандары үш бөлікке бөлінген бұрынғы құрамын сол күйінде сақтап қалады. Оның үлкені «Улу Юзь» (Ұлы жүз), ортаңғысы «Урта Юзь» (Орта жүз), кішісі «Кичи Юзь» (Кіші жүз)» [7; 28], – деген оқиға арқылы халықтың жүздерге бөлінуін баяндайды. Сөйтіп, А.И. Левшин зерттеуін қорыта келе, «қазақтардың үш жүзге бөлінуінің нақты себебін сипаттап көрсететін дереккөздер жоқ және оның шығу тегі кұпия», – дейді [7; 65]. Осы жерде А.П. Чулошниковтың көзқарасына тоқталатын болсақ, А.И. Левшинді қолдайды. Оның да ауызша дәстүрлерге назар аударғанын көреміз. Ол ауызша дәстүрдегі ақпараттарды тарихи деректермен салыстырып, үш жүздің шығу тегін анықтау үшін ежелгі дәстүрлерді қамтитын халық дәстүрін зерделеу қажеттігіне тоқталады [11; 175].

Сонымен, жоғарыда берілген дереккөздердегі мәліметтерді жинақтап, «жүз» ұғымының рулық-тайпалық бірлестіктерге қатысты мағынада қолданылуы бойынша мынадай болжам жасауға болады: 1) Қазақ хандығына дейінгі дәуірлерде ру-тайпалардың әскери мақсатты емес одақтарға бірігіп, олардың «жүз» деп аталғаны туралы мәлімет қазіргі қолжетімді деректерде кездеспейді; 2) XVII ғасырдағы деректер қазақ қоғамында үш жүздің нақты болғанынан хабар береді; 3) XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдағы деректерде қазақ «жүздері» туралы ақпараттар мол, оның саяси салмағын да байқатады.

Қазақ жүздерінің пайда болған уақыты туралы деректер бойынша ғалымдардың арасында түрлі болжамдар кездеседі. Нақтырақ айтқанда, қазақ жүздерінің пайда болуын XVIII ғасырдан бұрынғы хронологиялық кезеңге жатқызатын авторлардың қатарында В.В. Вильяминов-Зерновты атап өтуге болады. Ғалымның пікіріне қарағанда, XVI ғ. соңы — XVII ғ. басындағы қазақ жері үш иелікке бөлінген болатын. Ал Т.И. Султановтың өзі қазақ жүздерінің құрылуын XVI ғасырдың екінші онжылдығында басталып, XVI–XVII ғасырлардың тоғысында аяқталғанын пайымдайды [22; 67-69].

Бұл хронологиялық шекті кейбір зерттеушілер Қасым хан қайтыс болғаннан кейінгі дүрбелең заманмен байланыстырады.

Сонымен қатар, Т.И. Султанов XV-XVI ғасырларда қазақ жүздерінің қалыптасуын теріске шығарған қазақстандық кейбір ғалымдардың пікірін негізсіз деп санайды. Яғни, бұл көзқарастағы ғалымдар қазақ жүздерінің пайда болуын Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі кезеңге жатқызады. Мәселен, С.А. Аманжолов пен Х.М. Әділгереевтің пікірінше, қазақ жүздерінің қалыптасуы VII ғасырда басталып X ғасырда аяқталған болатын [22; 68-69]. Осы жерде шығыстанушы Н.А. Аристовтың пайымдарына тоқталатын болсақ, ол керісінше, соңғы ортағасырларды меңзейді. Ол ортағасырлық араб, парсы авторларының, В. Радлов, капитан Андреев, П.И. Рычков, А.И. Левшин сынды бірқатар зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып, XVIII ғасырдан бастап қана қазақтардың үш ордаға бөлінгеніне болжам жасаған болатын [9; 350].

Осылайша, ғалымдардың тұжырымдарын жинақтап, оларды нақты былайша болжап көрсетуге болады:

1) ежелгі және ерте ортағасырлық кезеңді қолдайтын пікірлер көбіне ерте дәуірдегі сақтардың, оғыздардың үшке бөлінуіне, сондай-ақ ерте ортағасырдағы түрік мемлекеттерінің мемлекеттік басқаруындағы үштік жүйеге негізделеді;

2) XVI ғасырдың екінші онжылдығы мен XVII ғасырды қабылдайтын көзқарастарда Қасым ханның қайтыс болғаннан кейінгі мемлекеттің бытыраңқылық ахуалын негізге алады;

3) XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасырдың басын қабылдайтын көзқарастарда Хакназар ханның билігі жылдарында мемлекет іргесі қайта нығайып, халық саны көбейе түседі. Үлкен территория мен көп санды халықты басқаруда аймақтарға бөліп басқарудың тиімділігіне негіздейді. Өйткені осы кезеңдерде оның ұлдарының бірі Тыным сұлтанның Ұлы жүздің ханы болғаны туралы деректер кездеседі;

4) XVIII ғасырды қолдайтын ғалымдар негізінен Тәуке ханның тұсындағы үш жүздің бас қосуы, Кіші жүздің Ресей империясынан көмек сұрауы сынды нақты фактілерді негізге алады. Бұл кезеңде үш жүз туралы нақты деректер көп кездеседі. Соған орай, алдыңғы ғасырларға қарағанда бұл кезеңде жүздердің саяси мәні көтеріліп, мемлекеттің ұйымдасуы мен басқарудағы рөлінің барынша айшықтала түскенімен түсіндіруге болады.

Сонымен, Қазақ хандығының әлеуметтік құрылымындағы «жүздердің» шығуы мәселесі алыс шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде де талқыланғанын көреміз. «Тарихи тұрғыдан қазақтарды алғаш рет жеке халық деп 1465 жылдан бастап атауға болады, алайда, олардың кейбір құрамдас топтарын одан бұрынғы кезеңдерден байқауға болады», – дейді А.Е. Хадсон өзінің монографиясында [13; 7]. Яғни мұнда Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі тайпалардан сөз болып отырғаны белгілі.

Отандық ғалымдар секілді шетелдік ғалымдардың арасында да «жүздердің» шығуына қатысты түрлі көзқарастардың бар екенін аңғару қиын емес. Олардың біраз бөлігі жүздердің туыстық жолмен емес, Шыңғыс ханның дәуірінен қалған түмендік құрылымнан шыққанына назар аудартуға тырысатын болса, кейбір ғалымдар Тәуке ханның тұсындағы қысқа бір кезеңде болмаса қазақтардың жалғыз ханның қол астына еш уақытта бірікпегенін айтады, ал келесі бөлігі тағы өзге болжамдарын ұсынады. Дегенмен, зерттеушілердің басым бөлігі оны саяси, әскери аспектілермен айқындауға ұмтылады. Әрине, экономикалық және әлеуметтік шиеленістермен де байланыстыруға тырысады. Осы сынды пікірлерді Л. Кредер, М.Б. Олкот, В.Н. Келли Кларктың еңбектерінен байқауға болады [15; 92], [16; 47-48].

Жоғарыда аталған ғалымдардың ішінде австралиялық зерттеуші В.Н. Келли Кларк өзінің PhD диссертациясында «билікке ұмтылушы бірнеше үміткерлердің өз билік құқығын талап еткені үшін Қазақ хандығының территориясы бөлініске түсті» деген қорытынды жасаған болатын. Яғни автордың пікірінше, қазақтардың көптеген рубасылары мен билері өз ішінде дара немесе жалғыз «билеуші» туралы бір тоқтам пікірге келе алмайды. Соның нәтижесінде хандықтың халқы көшпелі жайылым циклін қолдайтын үш бөлек географиялық аймаққа бөлініп, әрбірі «жүз» деп аталған болатын [16; 47]. Сол XVI ғасырда Қазақстанда көшпелі жайылым циклін — жазғы және қысқы мал жаюды қолдай алатын үш түрлі аймақ мынадай еді: біріншісі — Жетісуда, онда Ұлы жүздің қоныстары, Шу, Талас және Іле өзендерінің бассейндері бойымен Алатау тауларындағы жазғы жайылымдар. Екіншісі Орта жүздің мекені болған жерлер, яғни Сырдарияның төменгі ағысы, Орталық аймақтағы Сарысу, Тобыл және Есіл өзендерінің салалары. Ал үшіншісі Кіші жүздің мекендейтін жері — Қазақстанның Батыс өңірі, онда Сырдария мен Жайық өзендерінің төменгі ағысындағы қысқы жайылымдар, сондай-ақ Ырғыз және Торғай таулары арасындағы жаздық жайылымдар болып табылады [14; 11].

В.Н. Келли Кларктың тұжырымына ұқсас пікірді Осло университетінде магистратура диссертациясын қорғаған Т. Хилдингтен де аңғаруға болады. Ол қазақ тарихын зерттеуші ғалым Ш. Акинердің еңбегіне сүйене отырып, «Қазақ хандығы билеуші әулеттегі ішкі бақталастыққа байланысты XVI ғасырдың ортасында Ұлы Орда, Орта Орда және Кіші Орда болып үшке бөлінді. Бұл жүздердің аумақтық таралуы маусымдық көші-қон заңдылықтарына сәйкес келді... Көбіне әр хан өз ордасының мүддесін көздейтін» [23; 6], – деген пікірді алға тартады. Сондай-ақ үшке бөлінген «жүздер» патриархалды қатынасқа негізделіп, әрбір бірлікке территория мен қызмет бекітілгені» айтылады [17; 678].

Жалпы алғанда авторлардың мұндай көзқарасқа келуіне негіздер жоқ емес. Барлық империяларда болғаны секілді таққа талас монғол империясында да одан кейінгі постмонғолдық дәуірде де орын алды. Мәселен, Жошы қайтыс болған кейінгі екі ғасырлық кезеңде оның ұлысындағы Шыңғыс ұрпақтарының арасында үнемі қақтығыстар болып тұрғаны тарихтан мәлім. «Белгілі бір хандар даланың бір бөлігіне үстемдік құрған сайын жаңа топтар мен олардың тайпалық ізбасарлары пайда болып отырды» [13; 13], – дейді А.Е. Хадсон. Мұны Әбілқайыр хандығынан бөлініп шыққан Керей мен Жәнібек сұлтандардың мысалында да түсіндіруге болады. Сонымен қатар аталмыш ғалымның пікірі бойынша: «қазақ сұлтандары хижра 870 / 1465-1466 жылдардан бастап хижра 940 / 1533-1534 жылдарға дейін Өзбекстанның да үлкен бөлігінде абсолютті билік құрған болатын. Бұрынғы көшбасшыларынан бөлінгеннен кейін кішігірім топтар жаңалармен біріккен болуы мүмкін, бірақ, қазақтар бөліну кезінде басқа тайпалардың бөліктерін тарту үшін жеткілікті күшті болған сияқты» [13; 13]. Дегенмен, А.Е. Хадсон да Қазақ хандығының біршама уақыттан кейін үш ордаға бөлінуінің себептерін нақты көрсететін дәлелдемелердің жоқ екенін айтады.

Біздіңше, Қазақ хандығына әртүрлі түрік текті тайпалардың бірігіп қана қоймай, уақыт өте өз ішіне өзге тайпаларды да тартуы мемлекеттің жаулап алу соғысының арқасында ғана емес, Қарахан мемлекетінен кейін араға ұзақ уақыт салып түрік тайпаларының бірлікке ұмтылысы деп те түсіндіруге болатын шығар. Ал кейіннен жүздерге бөлінуі хандықтың тұтас территориясының жойылуына жол ашқан жоқ, сондықтан оны мемлекеттік басқару жүйесі ретінде болжауға болады.

Осы жерде саясаттанушы Э. Шацтың еңбегіне назар аударатын болсақ, ол жүздердің шығу тегін табиғи климаттық жағдаймен байланыстыра келе, оның саяси астарын ашуға тырысады. Автордың пікірінше, XVI ғасырдың ортасында Қазақ хандығының табиғи-климаттық жағдаймен түсіндірілетін бір-бірінен бөлек үш хан басқаратын үш суббірлікке бөлінген болатын. Жүздердің саяси тұрақтылығы аймақтардың өзіндік ерекшелігін көрсетуге мүмкіндік берді. Өйткені «жүздердің географиялық орналасуына байланысты түрлі саяси ықпалдарға ұшырады: Кіші жүзге Хиуа, түрікмендердің, Орта жүзге орыс, башқұрт, татар, қалмақтардың, Ұлы жүзге ұйғырлар мен өзбектердің әсер етуі нәтижесінде олардың арасында мәдени айырмашылықтар пайда болды» [19; 30-32], – дейді. Э. Шац сондай-ақ жүздердің Шыңғыстың монғол армиясындағы сияқты әскери құрылымдар ретінде пайда болуы мүмкіндігін де назардан тыс қалдырмайды [19; 30]. Жоғарыда аталған зерттеушінің көзқарасына ұқсас пікірді А.Е. Хадсоннан да көреміз. Ол «жүздің» бастапқыда уақытта әскери ұғым мағынасында қолданылып, бұл бөліктердің кейде сыртқы жауларға қарсы немесе ерекше құзыретті ханның ғана қол астына біріккенін айтады [13; 15]. Осы пікірлерге ұқсас мазмұндағы көзқарасты М.Б. Олкоттан да байқаймыз. Автордың еңбегінен сөзбе-сөз алғанда: «батыс және кеңес ғалымдары тарапынан «орда» ұғымы бірдей қолданылғанмен, ол қате болса керек. Қазақтар бұл үш топты Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз деп атады. «Орда» мен «жүз» арасындағы айырмашылықтың маңызы бар: біріншісі қандастық пен ортақ қанды білдіреді, ал екіншісінде ондай емес. Қазақ ордалары, әдетте, ортақ шығу тегі жоқ тайпалардың федерациясы немесе одақтары болатын. Олар түрік және монғол тайпаларынан құрылған уақытша әскери одақтардың жалғасы еді. Мұндай одақтарды көбіне «жүз» деп атайтын; қазақ территориясында қысқа өмірлі әртүрлі «жүздердің» XVI ғасырға дейін болғандығы туралы деректер бар. Осылайша, қазақ ордалары негізінен әскери мақсатта қазақ даласының қауіпсіздігін қандай да бір күшті орталық билік болмаған жағдайда қамтамасыз ету үшін құрылуы мүмкін» [14; 11] деген болжам жасайды. Сонымен қатар автор Қазақ хандығының территориясы кеңейіп, халқы көбейген сайын ондағы әлеуметтік ұйым мен тайпалық бірліктің мәселелері күрделене түсті. Қасым хан қайтыс болғаннан соң ол құрған билік ыдырап, қазақтар қайтадан ұйымшылдық танытып өзінің үш ордасын құрады [14; 10], – дейді. Қасым хан қайтыс бола сала, Қазақ хандығындағы орталықтанған билік дағдарысқа ұшырайды. Мұны М.Х. Дулати де жазып қалдырады. Яғни, автордың берген ақпараты бойынша 924 жылы хан қайтыс болғаннан кейін сұлтандардың арасында қақтығыстар басталады [4; 240].

Шетелдік ғалымдар осы үш ордаға қоса тағы бір әкімшілік басқару аймағынан сөз етеді. Ол Л. Кредердің пікірінше: «XVIII ғасырдың соңында төртінші «орда» Орал мен Жайықтың арасындағы далада құрылған» болатын [15; 63]. А.Е. Хадсон да «орда» ұғымы «сот немесе ханның резиденциясы» деген мағына беретінін айта келіп, Бөкей ордасының құрамына Орта және Кіші жүз руларының кіргенін баяндайды.

Жалпы алғанда Бөкей ордасының құрылуында негізінен сыртқы күштің, яғни Ресей империясының ықпалы басым болғаны мәлім. Ал үш «жүздің» құрылуында сыртқы емес, ішкі факторлардың әсері басымдық танытты деп санаймыз. Шетелдік зерттеушілердің «төртінші орда» деп айтуының астарында үш «жүздің» құрылуы туыс руларды өзара біріктіру мақсаты емес, үлкен территорияны саяси аймақтарға бөліп басқару жағдайы жатқан болар деген ой туындайды.

Соңғы кездердегі қазақ тарихына қатысты іргелі зерттеу жұмыстарымен айналысып жүргізген Джу Юп Лидің пікіріне қарағанда «XVIII ғасырдың басында және одан ертеректе қазақтар үш жүзге бөлінді... Бұлардың барлығын Жәнібек ханның ұрпақтары биледі. Дәстүр бойынша Орта және Кіші жүздер Ұлы жүздің үлкендігін мойындады», – дейді. Автордың үш жүздің шығу тегіне, кезеңіне қатысты тұжырымынан А.И. Левшиннің пікірін қолдайтынын аңғаруға болады. Ол қазақтардың үш жүзге бөлінуі құжатталмағандықтан, оның шығу тегін немесе хронологиясын нақты анықтау мүмкін еместігін айтады [18; 9].

Осылайша, Қазақ хандығына біріккен әртүрлі түрік текті тайпалардың жалпы экономикалық, шаруашылық мүдделер негізінде топтасқанын, биологиялық немесе генетикалық тұрғыдан да аса айырмашылықтары жоқ екенін айта келе, олардың үшке бөлінуі туыстық деңгейіне қарай емес, саяси басқару мәселесінен туындады деген пікірді қолдаймыз.

Зерттеу барысында назар аударатын жайттардың бірі ол қазақ рулары нақты бір «жүзге» тәуелді болғанымен, билікке бағынуда өзге «жүздің» ханына тәуелді болу мүмкіндігі болғандығы. Мәселен, кейбір Ұлы жүз руларының Орта жүздің ханына, кейбір Орта жүз руларының Кіші жүздің ханына, сол сияқты кейбір Орта жүз немесе Кіші жүз руларының Ұлы жүздің ханына бағынышты болғаны тарихта кездеседі. Бұл деректер бір жағынан биліктің икемділігін көрсетсе, екінші жағынан хандық биліктің «жүздерден» гөрі, территориялық билікке қатысты айқындалатынын немесе территориялық шектермен тұрақтанатынын білдіреді. Өйткені үш хандықтың ішінде рулардың араласпай жатуы мүмкін емес. Қазақ хандығындағы бұқара халықтың арасында жеті атаға дейін неке қидырмауы, сондай-ақ жеті атаға дейін жақын туыс саналуы заңдастырылғандықтан, жақын маңда жатқан руластарынан қыз алып, қыз беру мүмкіндігі жоқ болатын. Бұған қоса қара шаңырақта ұл баланың ата-анаға қарап қалу дәстүрі «жүздердің» бастапқы бөлінген мекендерінің аса өзгеріске ұшырамауын қамтамасыз ететін себептердің бірі болды деп ойлаймыз.

Бұл пікірімізді нақтылау үшін мына оқиғаларды дәйек ретінде қолдануға болады. Зерттеулерге қарағанда, «Жәнібек хан (1628-1643), Жәңгір хан (1643-1652), Батыр хан (1652-1680) дәуірінде Кіші жүзде тек бір алшын тайпасы болды (Байұлы мен Әлімұлының екі бөлімімен бірге), Орта жүзде арғын тайпасы (тарактымен бірге), найман, қыпшақ, қоңырат және жетірудың жеті руы: табын, тама, кердері, керейіт, жағалбайлы, рамадан, телеу. Ұлы жүзде Үйсін тайпасы (дулат, албан, суан, ысты ошақты, сіргелі, Сары үйсін, шапырашты, шақшам), шанышқылы, қаңлы, жалайыр, уақ, керей. Ал Тәуке хан кезінде керей мен уақ Ұлы жүзден Орта жүзге ауыстырылды, Орта жүзден табын, тама, кердері, керейіт, жағалбайлы, рамадан, телеу рулары Кіші жүзге ауыстырылды [21; 1169]. Бұл қазақтардың жүзге бөлінуінің себебі саяси басқару мақсатта жүзеге асырылғанын тағы бір дәлелдейді.

Қорытынды

Қазақ хандығына біріккен рулардың барлығы генетикалық тұрғыда бір-біріне туыс тайпалар болды. Алайда, қазірге дейін хандық билікте қайсыбір рудың басым күшке ие болуын, халықтың «жүздерге» бөлінуінде негізгі рөл атқарған тұлғалар, факторлар, рулар, әйтпесе олардың «жүздерге» бөлінуін сипаттайтын дереккөздер жоқтың қасы. Зерттеушілер көбіне қосалқы дереккөздер арқылы жасалған тұжырымдарын ғылыми талқыға салып келеді. Соған қарағанда халықтың «жүздерге» бөлінуі билікті оңтайландыру мүддесінен туындағанын қолдауға болады. Мұндағы билеуші әулеттің Шыңғыс ханның ұрпақтары болғанын ескеретін болсақ, қазақ хандары мен сұлтандары билік дауында өздерінен бұрынғы заңдарды, тәжірибені пайдаланғаны да сөзсіз.

Тарихи деректерге сәйкес, Қазақ хандығында алғаш таққа талас Бұрындық хан кезінде басталып, Қасым хан қайтыс болған соң шиеленісе түседі. Бұл жағдай бір мезетте билікке ұмтылушы бірнеше

үміткерлерді туындатты. Даулы мәселеде Шыңғыс ханның тәжірибесінде пайдаланған билеуші әулет арасында жаулап алған территорияларды үлестіру тәсілі тиімді қолданылады. Осылайша, Қазақ хандығын билеуші әулет өкілдері арасында үш территориялық иелікке үлестіру үш хандықтың, яғни үш «жүздің» пайда болуына түрткі болды.

Қазақ «жүздерінің» қалыптасып дамуын бірнеше дәуірлерге бөліп қарастыруға болады. Оның бірінші кезеңі Қазақ хандығына дейінгі жеке ру-тайпалық дәуірлерден басталып Қазақ хандығы құрылуымен аяқталады. Яғни генетикалық тұрғыда бір-біріне туыс ру-тайпалардың бір территорияға шоғырланып, бір билікке бағынуын айтуға болады.

Екінші кезеңді XVI ғасырдағы қалыптасу дәуірі деп айтуға болады. Өйткені дереккөздердің тапшылығына қарамастан, XVI ғасырдың соңы — XVII ғасырдың басында қазақ жүздерінің хандары туралы деректер кездесе бастайды. Бұл «жүздердің» XVI ғасыр барысында қалыптасып орныққанын білдіреді.

Үшінші жүздердің өркендеуі, даму кезеңі ретінде XVII ғасыр мен XVIII ғасырдың алғашқы отыз жылдығын алып болжамдауға болады. Бұл дәуір жүздердің саяси аренадағы айқын рөлімен ерекшеленеді. Әсіресе, Тәуке ханның тұсында оның рөліне қатты мән берілді.

Төртінші кезеңде қазақ хандарының Ресей империясының боданы болып, хандықтардың біртіндеп жойылуы қазақ «жүздерінің» саяси рөлінің әлсіреуіне әкелді.

Алғыс айту

Ғылыми мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру шеңберінде орындалатын «XV ғ. екінші жартысы — XVIII ғ. бірінші жартысындағы Қазақ хандығы: этносаяси тарих және сыртқы саясат» атты ғылыми жоба аясында жүзеге асырылды (BR21882223).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Махаева А.Ш. Көшім Есмағамбетов — Қазақстанның шетелдік тарихнамасының негізін қалаушы [Электрондық ресурс] / А.Ш. Махаева. — Қолжетімділік тәртібі: <https://e-history.kz/kz/news/show/339462>.
- 2 Коптилеуова А.Б. Қазақ жүздері қашан пайда болды? [Электрондық ресурс] / А.Б. Коптилеуова. — Қолжетімділік тәртібі: <https://e-history.kz/kz/e-resources/show/13225>.
- 3 Рашид ад-дин Фазлуллах Хамадани. Жамиг ат-тауарих (Тарихтар жинағы) / Фазлуллах Хамадани Рашид ад-дин. Аударып, түсініктеме жазғандар: Оразбай Зәріпбай Жұманұлы, Оразбаев Мұхаммедзафар Зәріпбайұлы. — Астана, 2023. — 1-т. — 518 б.
- 4 Dulati Muhammed Haydar. The Tarikh-i-Rashidi [Electronic resource] / Dulati Muhammed Haydar. Edited by N. Elias & Translated by E. Denison Ross, 1898. — 440 p. Access mode: <https://archive.org/details/TheTarikh-i-rashidi/page/n1/mode/2up>
- 5 История Казахстана в русских источниках. Посольские материалы Русского государства: [В 9-и т.]. — Т. 1 / Сост. транскрипция скорописи А.И. Исина. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 704 с.
- 6 История Казахстана в русских источниках (XVI–XX веков). Первые историко-этнографические описания казахских земель: [В 9-и т.]. — Т. 4 / Сост. И.В. Ерофеева. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — 368 с.
- 7 Левшин А.И. Описание киргизь-кайсацких ордь и степей. — Ч. 2 / А.И. Левшин. — С. Петербургъ: Карл Край, 1832. — 333 с.
- 8 Рычков П.И. История Оренбургская (1730–1750) / П.И. Рычков. — Оренбург: Ив.Ефимскаго-Мировицкаго, 1896. — 95 с.
- 9 Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности / Н.А. Аристов // Живая старина. — 1896. — № 3–4. — С. 277–456.
- 10 Тынышпаев М. История казахского народа / М. Тынышпаев. — Алматы: Санат, 2009. — 288 с.
- 11 Чулошников А.П. Очерки по истории казах-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. — Ч. 1 / А.П. Чулошников. — Оренбург: Киргиз. гос. изд-во, 1924. — 289 с.
- 12 Востров В.В. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX–начало XX в.) / В.В. Востров, М.С. Муканов. — Алматы: Наука, 1968. — 268 с.
- 13 Hudson A.E. Kazakh Social Structure / A.E. Hudson. — USA: Human Relations Area Files Press, 1964. — 109 p.
- 14 Olcott M.B. The Kazakhs / M.B. Olcott. — USA: Hoover Institution Press, 1987. — 341 p.
- 15 Krader L. Peoples of Central Asia. Third edition / L. Krader. — USA Indiana University Publication, 1971. — 296 p.
- 16 Kelly-Clark V.N. Clans and Stability: Informal Networks in Kazakhstan and Kyrgyzstan / V.N. Kelly-Clark. *PhD Doctor's thesis*. — Australia, 2011. — 296 p.

- 17 Jayaraj D. *Kazakh Nomadism and the rise of Kazakh Khanate in the 16th century* / D. Jayaraj // *Indian History Congress*. — 2018. — Vol. 79. — P. 676–684.
- 18 Lee, Joo-Yup. *Kazakh Khanate* [Electronic resource] / Joo-Yup Lee // *The Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. Ed. David Ludden. New York: Oxford University Press, 2019. — Access mode: https://www.researchgate.net/publication/338291376_Kazakh_Khanate_In_The_Oxford_Research_Encyclopedia_of_Asian_History Ed David Ludden New York Oxford University Press.
- 19 Schatz E. *Modern Clan Politics: The Power of “Blood” in Kazakhstan and Beyond* / E. Schatz. — USA: University of Washington Press, 2004. — 250 p.
- 20 Ахинжанов М.Б. Этногенез казахского народа / М.Б. Ахинжанов // *Ученые записки*. — 1959. — № 4. — С. 198–222.
- 21 Сабитов Ж.М. Казахские жузы и клановые системы Золотой Орды / Ж.М. Сабитов // *Молодой ученый*. — 2015. — № 11 (91). — С. 1165–1170.
- 22 Султанов Т.И. О времени образования казахских жузов / Т.И. Султанов // *Письменные памятники проблемы истории культуры народов Востока*. — 1975. — Т. I. — С. 67–69.
- 23 Hilding Th. *History politics in Kazakhstan The 550th Anniversary of the Kazakh Khanate: Geopolitics or nation building?* Master Thesis / Th. Hilding. — Norway, 2018. — 113 p.

Г.И. Кушенова, Мартин Уорд

Происхождение казахских жузов: зарубежная историография

Происхождение трех жузов в казахском обществе является одной из самых сложных проблем межнаучного исследования. Нехватка исторических источников, относящихся к теме исследования, затрудняет создание убедительных выводов, доказанных с научной точки зрения. Однако существует ряд отечественных и зарубежных исследований. Зарубежные, особенно западные, американские, исследователи часто связывают появление трех «жузов» с политическими и военными факторами. Они поддерживают тот факт, что в первой четверти XVI века после смерти казахского хана Касыма начался политический кризис, и централизованное государство было разделено на три территориальных владения между представителями правящей династии. Со временем, в зависимости от географического положения каждого жуза, в повседневной жизни наблюдаются культурные, политические влияния соседних стран. Предполагается, что ханская власть в Старшем, Среднем, Младшем жузах сохраняла стабильность по территориям, а не по племенам. Структурная система жузов усложняется в процессе развития и играет важную роль в организации и управлении казахским обществом. Процесс становления и развития Старшего жуза, Среднего жуза, Младшего жуза в истории Казахстана можно разделить на четыре хронологические эпохи. К ним относятся: подчинение генетически родственных племен в одной власти; периоды становления и развития и ослабления роли жузов на политической арене. Выводы, сделанные по теме исследования, основывались на исторических источниках и фундаментальных научных работах отечественных и зарубежных ученых. Причины возникновения жузов и его этапы развития в казахском обществе были изучены по-новому на основе взглядов и суждений зарубежных исследователей.

Ключевые слова: Казахское ханство, казахи, казахское общество, Старший жуз, Средний жуз, Младший жуз.

G.I. Kushenova, Martin Ward

The origin of Kazakh Zhuses: foreign studies

The origin of the three Zhuses in Kazakh society is one of the most difficult problems of interdisciplinary research. The lack of historical sources related to the research topic makes it difficult to draw convincing conclusions that are scientifically proven. However, there is a number of domestic and foreign studies. Foreign, especially Western, American researchers often associate the appearance of the three Zhuses with political and military factors. They support the perspective that at the first quarter of the sixteenth century, after the death of the Kazakh Khan Kasym, a political crisis began and the centralized state was divided into three territorial possessions between representatives of the ruling dynasty. Over time, depending on the geographical location of each Zhus, cultural and political influences of neighboring countries are observed in everyday life. It is assumed that the khan's power in the Senior, Middle, and Junior Zhuses maintained stability by territories, and not by tribes. The structural system of the Zhuses becomes more complicated in the process of development and plays an important role in the organization and management of Kazakh society. The process of formation and development of the Senior Zhus, Middle Zhus, and Junior Zhus in the history of Kazakhstan can be divided into four chronological epochs. These include: subordination of genetically related tribes in one government; periods of formation and development and weakening of the role of the Zhuses in the political arena. The conclusions drawn on the research topic were based on historical sources and fundamental sci-

entific works of domestic and foreign scientists. The causes of the emergence of Zhuses and its stages of development in Kazakh society have been studied in a new way based on the views and judgments of foreign researchers.

Keywords: Kazakh Khanate, Kazakhs, Kazakh society, Senior Zhus, Middle Zhus, Junior Zhus.

References

- 1 Makhaeva, A.Sh. Koshim Esmagambetov — Qazaqstannyn sheteldik tarihnamasynyn negizin qalaushy [Koshim Esmagambetov — founder of Foreign historiography of Kazakhstan]. Retrieved from <https://e-history.kz/kz/news/show/339462> [in Kazakh].
- 2 Koptileuova, A.B. Qazaq zhuzderi qashan paida boldy [When did Kazakh zhuzs appear]. Retrieved from <https://e-history.kz/kz/e-resources/show/13225> [in Kazakh].
- 3 Rashid ad-din, Fazlullakh Khamadani. (2023). Zhamig at-tawarikh (Tarikhtar zhinagy) [Collection of history]. Vol. 1. Astana [in Kazakh].
- 4 Dulati Muhammed Haydar. The Tarikh-i-Rashidi [History of Rashid]. Retrieved from <https://archive.org/details/TheTarikh-i-rashidi/page/n1/mode/2up>.
- 5 (2005). Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh. Posolskie materialy Russkogo gosudarstva [The history of Kazakhstan in Russian sources. Embassy materials of the Russian State]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 6 (2007). Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh (XVI–XX vekov). Pervye istoriko-etnograficheskie opisanii kazakhskikh zemel [The history of Kazakhstan in Russian sources (XVI–XX centuries). The first historical and ethnographic descriptions of the Kazakh lands]. Almaty: Daik-Press, 4 [in Russian].
- 7 Levshin, A.I. (1832). Opisanie kirgiz-kaisatskikh ord i stepei [Description of the Kyrgyz-Kaysak hordes and steppes]. Saint Petersburg: Karl Krai [in Russian].
- 8 Rychkov, P.I. (1896). Istoriia Orenburgskaia (1730–1750) [History of Orenburg (1730–1750)]. Orenburg: Iv.Efimskago-Mirovitskago [in Russian].
- 9 Aristov, N.A. (1896). Zametki ob etnicheskom sostave tiurkskikh plemen i narodnostei i svedeniia ob ikh chislenosti [Notes on the ethnic composition of Turkic tribes and nationalities and information about their numbers]. *Zhivaia starina — Living Antiquity*, 3–4 [in Russian].
- 10 Tynyshepaev, M. (2009). Istoriia kazakhskogo naroda [History of the Kazakh people]. Almaty: Sanat [in Russian].
- 11 Chuloshnikov, A.P. (1924). Ocherki po istorii kazakh-kirgizskogo naroda v sviazi s obshchimi istoricheskimi sudbami drugikh tiurkskikh plemen [Essays on the history of the Kazakh-Kyrgyz people in connection with the common historical destinies of other Turkic tribes]. Orenburg: Kirgizskoe gosudarstvennoe izdatelstvo [in Russian].
- 12 Vostrov, V.V. (1968). Rodoplemnoi sostav i rasselenie kazakhov (konets XIX–nachalo XX vv.) [Tribal composition and settlement of Kazakhs (late XIX–early XX century)]. Almaty: Nauka [in Russian].
- 13 Hudson, A.E. (1964). *Kazakh Social Structure*. USA: Human Relations Area Files Press.
- 14 Olcott, M.B. (1987). *The Kazakhs*. USA: Hoover Institution Press.
- 15 Krader, L. (1971). *Peoples of Central Asia*. Third edition. USA Indiana University Publication.
- 16 Kelly-Clark V.N. (2011). *Clans and Stability: Informal Networks in Kazakhstan and Kyrgyzstan*. *PhD Doctor's thesis*. Australia, 296 p.
- 17 Jayaraj, D. (2018). Kazakh Nomadism and the rise of Kazakh Khanate in the 16th century. *Indian History Congress*, 79, 676–684.
- 18 Lee, Joo-Yup. (2019). Kazakh Khanate. *The Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. New York: Oxford University Press. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/338291376_Kazakh_Khanate_In_The_Oxford_Research_Encyclopedia_of_Asian_History_Ed_David_Ludden_New_York_Oxford_University_Press.
- 19 Schatz, E. (2004). *Modern Clan Politics: The Power of “Blood” in Kazakhstan and Beyond*. USA: University of Washington Press.
- 20 Akhinzhanov, M.B. (1959). Etnogenez kazakhskogo naroda [Ethnogenesis of the Kazakh people]. *Uchenye zapiski — Scientific notes*, 4, 198–222 [in Russian].
- 21 Sabitov, Zh.M. (2015). Kazakhskie zhuzy i klanovye sistemy Zolotoi Ordy [Kazakh zhuzes and clan systems of the Golden Horde]. *Molodoi uchenyi — Young scientist*, 11(91), 1165–1170 [in Russian].
- 22 Sultanov, T.I. (1975). O vremeni obrazovaniia kazakhskikh zhuzov [About the time of formation of the Kazakh zhuzes]. *Pismennye pamiatniki problemy istorii kul'tury narodov Vostoka — Written monuments of the problem of the history of culture of the peoples of the East*, 1, 67–69 [in Russian].
- 23 Hilding, Th. (2018). History politics in Kazakhstan The 550th Anniversary of the Kazakh Khanate: Geopolitics or nation building? *Master Thesis*. Norway.

Авторлар туралы мәлімет

Кушенова Ганижамал — т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0001-9438-8381>

Мартин Уорд — қауымдастырылған профессор, Лидс университеті, Лидс, Англия; <https://orcid.org/0000-0001-7655-5959>

Information about the authors

Kushenova Ganizhamal — Candidate of historical science, associate professor, L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

Martin Ward — Associate professor, University of Leeds, Leeds, United Kingdom.

Buketov University